

Children's Spaces or Spaces for Children?

Vol 1 (2018)

Conference Proceedings 'Children's Spaces or Spaces for Children? When education intersects with the everyday life in the city'

BOOX : An installation about books and architecture

Θανάσης Φώτου (*Thanassis Fotou*), Ναταλία Μπαζαίου (*Natalia Bazaïou*)

doi: [10.12681/χπ.1400](https://doi.org/10.12681/χπ.1400)

ΒΙΒΛΙΟΚΥΒΟΣ: Μια φορητή εγκατάσταση για την αρχιτεκτονική και το βιβλίο

BOOX : An installation about books and architecture

Θανάσης Φώτου

Πολιτικός Μηχανικός, MSc Πανεπιστημίου Πατρών

Ναταλία Μπαζαίου

Αρχιτέκτων Μηχανικός, MSc ΑΠΘ, MA ΕΜΠ

Περίληψη

Ο «Βιβλιοκύβος» – BOOX είναι ένας κινητός συναρμολογούμενος χώρος που μπορεί να μεταφέρεται από σχολείο σε σχολείο και που έχει διπλό ρόλο: της βιβλιοθήκης και ενός περιβάλλοντος που αναδεικνύει την εμπειρία ανάγνωσης σε ώρα απόλαυσης. Απευθύνεται κυρίως σε σχολεία, στα οποία η σχέση με το βιβλίο είναι τοποθετημένη στο περιθώριο.

Ο «Βιβλιοκύβος» δεν προτάσσει ένα συγκεκριμένο τρόπο χρήσης, αλλά καλεί τα παιδιά να τον χρησιμοποιήσουν, πάνω μεν σε προκαθορισμένες δομές, αλλά με όποιον τρόπο εκείνα επιλέξουν, δημιουργώντας τις δικές τους χωρικές αφηγήσεις. Η ροϊκή δομή του διασπά τις καθιερωμένες έννοιες της βιβλιοθήκης, του ανοίγματος, της εισόδου. Όλα διαχέονται καλώντας προς εξερεύνηση.

Μέσα από την επαφή τους με έναν χώρο που δίνει ελευθερία στον τρόπο χρήσης, τα παιδιά επενδύουν την ώρα ανάγνωσης βιβλίων με θετικό πρόσημο. Παράλληλα, η διαφορετική και αναπάντεχη χωρική εμπειρία, διεγείρει την φυσική τους περιέργεια για το τι είναι η αρχιτεκτονική και πώς μπορεί να μεταμορφώσει την ποιότητα της ζωής και των δραστηριοτήτων μας.

Έχουμε λοιπόν μια πρακτική εφαρμογή της ανάγκης ύπαρξης στην πόλη χωρικών ερεθισμάτων στην κλίμακα του παιδιού, σε ώσμωση με μια νέα συνθήκη εκπαίδευσης. Συνθήκη που προσφέρει μια ευκαιρία εμπειρίας του χώρου με αφορμή την έννοια της ανάγνωσης, σε αντίστοιχη προτεραιότητα με την έννοια του χώρου.

λέξεις-κλειδιά: χώρος, παιδί, βιβλίο, αρχιτεκτονική, ανάγνωση, πολυλειτουργικότητα, παιχνίδι, αυτοανάπτυξη, συναρμολόγηση, φορητότητα, δίκτυο.

Thanassis Fotou

Civil Engineer, MSc University of Patras

Natalia Bazaiou

Architect, MSc AUTH, MA NTUA

Abstract

Boox is a mobile and assembled space that can be transferred around elementary schools and has a double role: that of a library as well as that of enjoyable surroundings, which enhances reading as a pleasurable and joyful experience. It targets mainly schools, in which the relation between children and books is currently marginalized.

Boox does not propose a specific way of usage. Instead, children can use it in any way they choose, creating in this way their own spatial narrations. The flowing structure of Boox disrupts the established meanings of library, reading room, opening and entrance. Everything is diffused, calling for exploration.

Through their contact with a space that allows freedom in usage, children associate the time dedicated to reading books with positive emotions. Also, the differentiated and unexpected spatial experience, stimulates their natural inquisitiveness about what really architecture is and how it can literally transform the quality of our lives and our activities.

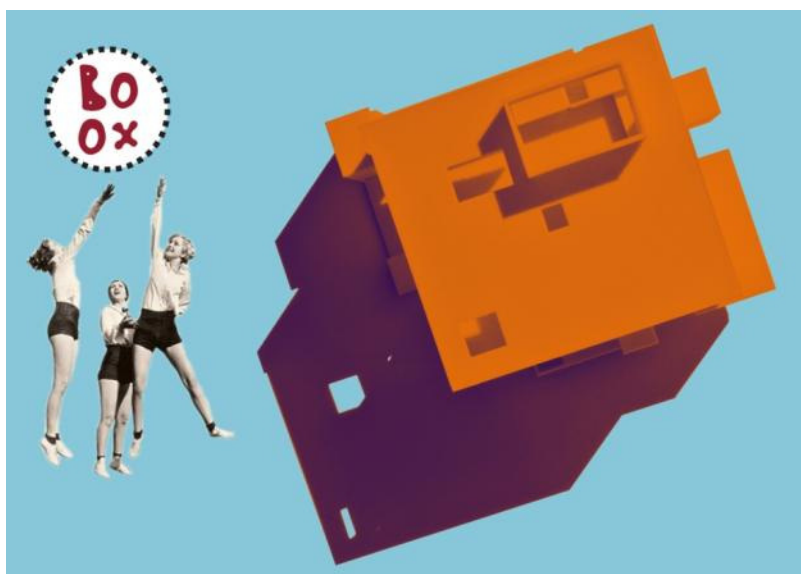
What Boox fulfills, is the need for spatial stimulations in children's scale, in osmosis with an alternative educational convention. A convention that offers a chance of spatial experience, triggered by the concept of reading, which Boox confronts as of equal value with the concept of space.

keywords: space, child, book, architecture, reading, multi-functionality, play, self-development, assembly, portability, network.

Η ιδέα

Ο «Βιβλιοκύβος», ή αλλιώς BOOX, είναι μια συναρμολογούμενη και μετακινούμενη χωρική κατασκευή στην κλίμακα του παιδιού, μια διευρυμένη εκδοχή σύγχρονης σχολικής βιβλιοθήκης.

Αφορά τα δημόσια δημοτικά σχολεία και είναι ένας νέος τρόπος σύνδεσης της αρχιτεκτονικής, του βιβλίου και της πόλης, που λειτουργεί υπό όρους παιχνιδιού. Στόχος του είναι να μετακινείται από σχολείο σε σχολείο, παραμένοντας στο καθένα από αυτά για διάστημα μερικών, περίπου δύο εβδομάδων, χρόνος που θεωρούμε ότι του επιτρέπει να επιτελέσει τον στόχο του.

Εικόνα 1

Η ιδέα του Βιβλιοκύβου δημιουργήθηκε με αφορμή την έλλειψη αρχιτεκτονικής παιδείας στη χώρα μας, που σχετίζεται εν μέρει και με την παράλογη διανομή επαγγελματικών δικαιωμάτων ανάμεσα στους μηχανικούς. Μεγάλη μερίδα του πληθυσμού στην Ελλάδα δεν γνωρίζει καν ακριβώς τι είναι η αρχιτεκτονική και ποιο είναι το αντικείμενο του αρχιτέκτονα. Το αποτέλεσμα το βιώνουμε καθημερινά με το πολύ χαμηλής αισθητικής κτισμένο περιβάλλον στο οποίο ζούμε.

Όπως οι ενήλικες, έτσι και τα παιδιά, δεν καλλιεργούν επίγνωση και ευαισθησία για τον χώρο και την αρχιτεκτονική, για οτιδήποτε μας περιβάλλει χωρικά. Καταλαβαίνουμε λοιπόν εκ του αποτελέσματος, ότι αν κάποιος δεν μπει από νωρίς, από την παιδική ηλικία, σε ένα κανάλι γνωριμίας με βασικές έννοιες του χώρου και της αρχιτεκτονικής, πιο δύσκολα αργότερα στη ζωή του θα τον απασχολεί το κτισμένο ή άκτιστο περιβάλλον γύρω του και πιο δύσκολα θα εξελιχθεί σε ενεργό πολίτη, πρόθυμο να συνεισφέρει θετικά στην εικόνα και λειτουργία του τόπου του.

Ως αφορμή για την ιδέα του Βιβλιοκύβου, λειτούργησε ακόμα η επίγνωση ότι δεν αρκεί να διαβάζεις βιβλία. Είναι απαραίτητο η ανάγνωση να συνοδεύεται από εκείνες τις δημιουργικές προϋποθέσεις που την καθιστούν πιο γόνιμη. Υπάρχει λοιπόν η αγωνία για το αν τα παιδιά ξεκινάνε μέσω του σχολείου τη σχέση τους με το βιβλίο με αποτελεσματικούς τρόπους και αν η ανάγνωση πραγματοποιείται καταναγκαστικά και επειδή *πρέπει*. Ακόμα και στην ιδανική περίπτωση που το σχολείο έχει δική του βιβλιοθήκη, αυτή είναι συνήθως υποτυπώδης. Άρα, δεν σχετίζεται με χωρικά στοιχεία ικανά να προσφέρουν ερεθίσματα ή κίνητρα ώστε τα παιδιά να επενδύσουν την ανάγνωση με θετικά συναισθήματα. Και αν δεν καλλιεργήσουν από μικρή ηλικία μια σχέση με το βιβλίο συνδεδεμένη με την απόλαυση, πιο δύσκολα θα διαβάσουν με πραγματική ευχαρίστηση και ως ενήλικες και δεν θα αποζητούν τις ιδιαίτερες εκείνες χωρικές συνθήκες που θα διεύρυναν την εμπειρία ανάγνωσης. Στην περίπτωση αυτή δε, το διάβασμα δεν θα είναι το ίδιο αποδοτικό ως προς τα ευεργετικά του αποτελέσματα.

Η σχολική βιβλιοθήκη στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση σήμερα. Η αντίθεση με την έννοια της σύγχρονης σχολικής βιβλιοθήκης

Ας ξεκινήσουμε με μια θετική διαπίστωση: αν και η εποχή μας χαρακτηρίζεται από την εκτεταμένη χρήση άυλης πληροφορίας, η ύπαρξη ενός ιστορικά καταξιωμένου θεσμού και με πλούσιο συμβολικό περιεχόμενο όπως η βιβλιοθήκη, φαίνεται όχι μόνο να διατηρεί, αλλά και να εξελίσσει τη σημασία της.

Ειδικά η σχολική βιβλιοθήκη, διαχρονικά, αλλά πολύ περισσότερο σε περιόδους αυξημένων κοινωνικών αναγκών, μπορεί πραγματικά να αποτελέσει ένα καταφύγιο, ένα μαγικό όχημα ανακάλυψης του εαυτού και του κόσμου. Ιδιαίτερα για τα παιδιά εκείνα που πρώτη φορά χάρη στη σχολική βιβλιοθήκη, έχουν πρόσβαση σε βιβλία πέραν των σχολικών.

Η λεπτομερής ανάλυση της υπάρχουσας κατάστασης στην Ελλάδα, ξεπερνά τα όρια αυτής της μελέτης. Θα ψηλαφήσουμε όμως τη γενική εικόνα, σύμφωνα με υπάρχουσες μελέτες αλλά και κατόπιν σύντομης προσωπικής έρευνας. Σε τηλεφωνική μας επικοινωνία με το ΥΠΕΠΘ και σε ερώτηση για τον αριθμό των ενεργών βιβλιοθηκών στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, μας είπαν χαρακτηριστικά ότι οι σχολικές βιβλιοθήκες δεν είναι ένα θέμα που τους απασχολεί και επίσης δεν θέλησαν να μας τροφοδοτήσουν με αναλυτικά και ακριβή στοιχεία, ίσως γιατί δεν έχουν. Η βιβλιογραφική όμως έρευνα σε αυτό το κομμάτι ήταν εύκολο να γίνει, λόγω της ύπαρξης αντίστοιχων ερευνών και λόγω του χαμηλού ποσοστού ενεργών σχολικών βιβλιοθηκών που υπάρχουν στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

Ο σκοπός και οι στόχοι λειτουργίας της ελληνικής σχολικής βιβλιοθήκης περιστρέφονται γύρω από το μάθημα, τη διδασκαλία και την εξυπηρέτηση της αποδοτικότερης εφαρμογής του σχολικού προγράμματος. Η μονομερής αυτή αντιμετώπιση, βασίζεται σε μια δασκαλοκεντρική αντίληψη της διαδικασίας μάθησης.

Υποβαθμίζει τον ευρύ ρόλο της βιβλιοθήκης ως τόπου διεύρυνσης του νου, συνδεδεμένου με την ευχαρίστηση. Ενός τόπου που θα προσέφερε δυνατότητες για παιχνίδι, κοινωνικοποίηση και έκφραση, μέσα από μια αρχιτεκτονική που ευνοεί αυτού του είδους τις συμπεριφορές.

Η μονομερής αντιμετώπιση της σχολικής βιβλιοθήκης από το ΥΠΕΠΘ, συνοδεύεται από τον άκαμπτο χαρακτήρα και την τυποποίηση στις χωρικές προδιαγραφές. Αυτό που προκύπτει χωρικά, είναι μια «σχολικοποιημένη»¹ βιβλιοθήκη ή με δύο λόγια, μια βιβλιοθήκη κατ' εικόνα του σχολείου, μια ακόμη σχολική αίθουσα που δεν διαφοροποιείται εξωτερικά σε τίποτα από τις υπόλοιπες. Οι μόνες επεμβάσεις που γίνονται κατά κανόνα στο εσωτερικό της, είναι η προσθήκη αναγνωστηρίου και βιβλιοστασίων. Η οργάνωσή της ακολουθεί ακριβώς τα εγκλωβιστικά πρότυπα της σχολικής αίθουσας με όλες τις απαγορεύσεις μετακίνησης, ανάπτυξης συνεργασιών, χαλάρωσης, ενός χώρου που ούτως ή άλλως δεν συνδέεται με την πραγματικότητα του παιδιού. Οι επιτρεπόμενες στάσεις του σώματος σε αυτούς τους χώρους είναι πολύ συγκεκριμένες. Βασίζονται στην επιβολή περιορισμών που εγκλωβίζουν το μαθητή σε διαρκή ακινησία.² Τα πρότυπα αυτά έχουν ουσιαστικά αμετάβλητη ταυτότητα από το 1894 ως σήμερα, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων.³

Ακόμα όμως και η ελλιπής ως προς τα χαρακτηριστικά της, προδιαγραφόμενη από το ΥΠΕΠΘ σχολική βιβλιοθήκη, σκοντάφτει πάνω σε μια αντίφαση: Παρότι η Ελληνική πολιτεία αναγνωρίζει σε θεσμικό επίπεδο την αξία της (ΦΕΚ 1784B/2003), δεν την εφαρμόζει στην πράξη. Και αυτό συμβαίνει ενώ παράλληλα, τα ίδια τα προγράμματα σπουδών αναφέρονται στη συμβολή της για την επίτευξη των στόχων τους και τα ίδια τα σχολικά βιβλία ωθούν εκπαιδευτικό και μαθητή να αξιοποιήσουν τη σχολική βιβλιοθήκη για την ολοκλήρωση των εκπαιδευτικών στόχων του μαθήματος.

Η θετική εξέλιξη είναι ότι τον τελευταίο καιρό έχουν αρχίσει να εγκαινιάζονται ορισμένες σχολικές βιβλιοθήκες, σε επαρχιακές πόλεις, και σε κάποιες έχει γίνει αρχιτεκτονική μελέτη που τις καθιστά ενδιαφέρουσες σε μορφή και σε χρήση. Τα περισσότερα όμως παραδείγματα βιβλιοθηκών δημιουργήθηκαν και λειτουργούν αποκλειστικά χάρη σε συντονισμένες προσπάθειες εκπαιδευτικών και γονέων. Όπως είναι προφανές, οι όποιες καλές προσπάθειες είναι αποσπασματικές και δεν ανταποκρίνονται πάντα στις προδιαγραφές μιας σύγχρονης σχολικής βιβλιοθήκης.⁴ Απουσιάζει εξάλλου ένας κεντρικός σχεδιασμός, που θα δίνει τις ίδιες δυνατότητες στα παιδιά όλων των περιοχών της Ελλάδας. Μέσα στα πλαίσια αντίστοιχου προβληματισμού για τη σημασία της διασποράς των βιβλιοθηκών ακόμα και σε απομακρυσμένα μέρη της Ελλάδας, αξίζει να αναφερθεί ότι το 2008 υπήρξε ευρωπαϊκή επιδότηση για *κινητές βιβλιοθήκες*, η οποία μοιράστηκε σε ορισμένους Δήμους της Χώρας.⁵ Οι κινητές αυτές βιβλιοθήκες αφορούσαν κυρίως παιδιά δημοτικού και

¹ Έννοια *δανεισμένη* από τον Αναστασάκη Μ. (2003: 30).

² Κατά τον Δ. Γερμανό (2010: 21-54), από το πλήθος στάσεων που μπορεί να πάρει το ανθρώπινο σώμα, οι επιθυμητές στάσεις του σώματος των μαθητών στην τάξη είναι μόνον τρεις: «α) καθιστός στο θρανίο του παρακολουθεί ή μιλάει (ύστερα από άδεια ή προτροπή του εκπαιδευτικού), β) όρθιος στο θρανίο του, *λέει το μάθημα* και γ) όρθιος στον πίνακα, *λέει το μάθημα*».

³ Υπήρξαν στην Ελλάδα από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα προσπάθειες μεταρρύθμισης του εκπαιδευτικού συστήματος με στόχο να άρουν το χάσμα που υπάρχει ανάμεσα στο σχολείο και τη ζωή, όμως ήταν αποσπασματικές και δεν κατάφεραν μέχρι πρόσφατα να εξελιχτούν. Περισσότερες λεπτομέρειες στην Κ. Τσουκαλά (1998: 51-55).

⁴ Το κενό αυτό δεν αναπληρώνεται ούτε από την τυχόν ύπαρξη μιας δημοτικής παιδικής βιβλιοθήκης, καθώς αυτή δεν εντάσσεται μέσα στη ροή της λειτουργίας του σχολείου.

⁵ Πρόκειται για το πρόγραμμα: *Κινητές βιβλιοθήκες, Η γνώση ταξιδεύει*. (Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ. 2008).

γυμνασίου. Ήταν στην ουσία φορητά με ράφια που σκοπός τους ήταν η διανομή βιβλίων κυρίως σε απομακρυσμένες περιοχές των αντίστοιχων Δήμων και δεν αποτελούσαν ταυτόχρονα χώρους ανάγνωσης. Οι βιβλιοθήκες όμως αυτές, λειτούργησαν σχεδόν αποκλειστικά κατά τα δύο χρόνια που διήρκησε η επιχορήγηση και δεν υπήρξε συνέχεια.

Τι θα συνιστούσε όμως ιδανικά ο όρος *σύγχρονη βιβλιοθήκη*; Σκοπός μιας σύγχρονης βιβλιοθήκης είναι να αποτελέσει ένα ζωντανό κύτταρο του σχολείου. Ένα περιβάλλον όπου ανθίζουν οι δυνατότητες για πληροφόρηση, αναζήτηση, γνώση, μάθηση, έκφραση, χαρά και απόλαυση στην ανάγνωση. Για να επιτευχθούν αυτές οι παράμετροι, το περιβάλλον της πρέπει να ικανοποιεί κριτήρια λειτουργικότητας, αισθητικής, ανοιχτότητας, ευελιξίας, άνεσης, δηλαδή κυρίως ποιοτικά κριτήρια και στόχους.⁶ Σύμφωνα με έρευνες, ο βαθμός και η διάρκεια εμπλοκής των παιδιών με τη σχολική βιβλιοθήκη, είναι άμεση συνάρτηση των παραπάνω κριτηρίων. Και σε όλα αυτά, κεντρικό ρόλο έχει η αρχιτεκτονική.⁷

Το ερώτημα που τίθεται είναι: πώς μπορεί η έννοια της σύγχρονης βιβλιοθήκης να διευρυνθεί ώστε να συμπεριλάβει έννοιες όπως το παιχνίδι, την κλίμακα του παιδιού, εναλλακτικούς τρόπους κατοίκησης του χώρου, την αρχιτεκτονική σε κίνηση, την πόλη ως πεδίο δράσης.

Η παιδαγωγική διάσταση του χώρου και η χωρική εμπειρία του Βιβλιοκύβου

Κοινή συνιστώσα σε όλα τα παραπάνω είναι η έννοια του χώρου. Το γεγονός αυτό του προσδίδει μια σημαντική παιδαγωγική διάσταση, ίσως ισάξια με την ίδια την σχολική εκπαίδευση. Αυτό ισχυρίστηκε και ο Loris Malaguzzi, λέγοντας ότι το περιβάλλον του σχολείου πρέπει να λειτουργεί ως ' τρίτος δάσκαλος ' (Cadwell, Louise 2002). Οι πληροφορίες που προσφέρει ο χώρος αποτελούν εν δυνάμει ερεθίσματα μάθησης, απόκτησης δεξιοτήτων και διαμόρφωσης επιθυμητών μορφών συμπεριφοράς, επειδή συνδέονται με τα βιώματα και την εμπειρία του υποκειμένου. Η παιδαγωγική διάσταση του χώρου, προκύπτει από την αλληλεξάρτηση των άλλων τριών διαστάσεων του, της αρχιτεκτονικής, της ψυχολογικής και της κοινωνικής.⁸ Για τους λόγους αυτούς, στο σχολείο, ο χώρος και η εκπαιδευτική διαδικασία είναι αλληλένδετα, επικοινωνούν σαν συγκοινωνούντα δοχεία. Αλλαγές στο χώρο, σηματοδοτούν αλλαγές στην εκπαίδευση και αντίστροφα. Τα ίδια τα παιδιά είναι άριστοι παραλήπτες ερεθισμάτων. Έχουν μια έμφυτη ικανότητα για οξυδερκή παρατήρηση και νοιώθουν ενθουσιασμό μπροστά σε καινούργια στοιχεία που ανακαλύπτουν στο χώρο. Έχουν μια βιολογική προδιάθεση να αναπτύσσουν μια στενή προσωπική σχέση με το περιβάλλον και να το

⁶ Σύμφωνα μάλιστα με τον Αναστασάκη Μ. (2003), στις ΗΠΑ αποφεύγονται οι ποσοτικές οδηγίες και επικεντρώνονται στους στόχους της βιβλιοθήκης και στο είδος των υπηρεσιών που παρέχει.

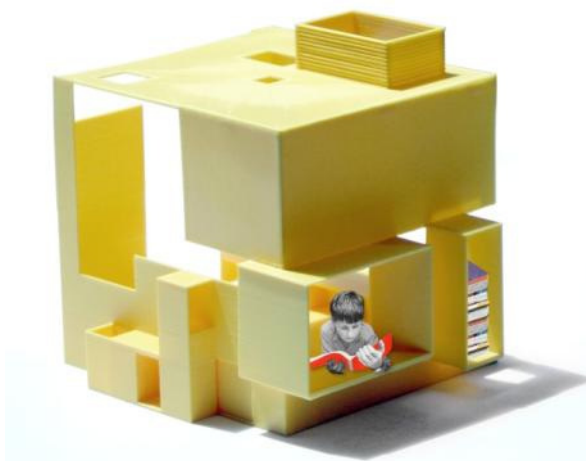
⁷ Μπορούμε να αναφέρουμε ενδεικτικά την έρευνά των Morigow και Rand, σε νηπιαγωγεία και δημοτικά σχολεία του New Jersey, που έδειξε ότι η συχνότητα επίσκεψης στη σχολική βιβλιοθήκη και η διάρκεια ενασχόλησης των παιδιών με αυτή, είναι άμεση συνάρτηση του τρόπου οργάνωσής της. Όσο πιο ελκυστική ήταν χωρικά και όσο πιο πολλά βιβλία είχε, τόσο περισσότερο τα παιδιά εμπλεκόντουσαν με αυτή και ανέπτυσαν αυθόρμητες δραστηριότητες γραμματισμού. Για περισσότερες πληροφορίες: Morigow, L. M. και Rand, M. K. (1991).

⁸ Ο Δ. Γερμανός (2010), έχει μιλήσει εκτενώς για την παιδαγωγική διάσταση του χώρου.

χρησιμοποιούν ως πηγή γνώσης.⁹ Σύμφωνα με τις αρχές της M. Montessori,¹⁰ τα παιδιά μαθαίνουν αποτελεσματικότερα, εάν έχουν την ελευθερία να εξελίσσονται σε περιβάλλον που έχει προσαρμοστεί στις ανάγκες τους και με τον δικό τους ρυθμό. Ο ξεχωριστός ρυθμός και οι ξεχωριστές ανάγκες του κάθε παιδιού, ως αξίες διαμόρφωσης ενός χώρου, σχετίζονται με το βαθμό ελευθερίας στη χρήση του, με το κατά πόσο επιτρέπει στα παιδιά να ικανοποιήσουν μόνο τους τις ανάγκες τους και δεν τους υπαγορεύει κινήσεις και συμπεριφορές. Η σημερινή πραγματικότητα όμως, σχεδόν αρνείται τη σύνθετη αυτή λειτουργία του χώρου. Η έννοια της βιβλιοθήκης, όπως και της πόλης και της αρχιτεκτονικής, ακόμα και του σχολείου, βρίσκονται σε σχέση αντιπαλότητας με το παιδί και την ανάγκη του να εισαχθεί σε βασικές έννοιες του κόσμου του μέσα από την ικανοποίηση των προσωπικών του τάσεων και ενδιαφερόντων.

Πώς όμως απαντάει ο «Βιβλιοκύβος» στα παραπάνω ζητήματα; Ο κύβος είναι ένα αρχετυπικό σχήμα. Το ίδιο σχήμα που σε εισάγει στον κόσμο της αρχιτεκτονικής στις αντίστοιχες σχολές και το ίδιο σχήμα με το οποίο έρχονται τα παιδιά σε πρώτη επαφή με την αρχιτεκτονική. Το αρχετυπικό σχήμα του Βιβλιοκύβου όμως, παρουσιάζει ποικιλομορφία. Αποτελείται από εξάρσεις, διάχυτα ανοίγματα, σύνθετη ογκοπλασία.

Στον βιβλιοκύβο τίποτα δεν είναι δεδομένο. Δεν υπάρχουν οι κλασικές δομές του καθίσματος, της βιβλιοθήκης, των φωτιστικών οπών. Καταργείται η έννοια της πόρτας και του παραθύρου. Όλα διαχέονται και είναι ταυτόχρονα καθίσματα, βιβλιοθήκες, πηγές φωτισμού, ανοίγματα για αερισμό και επικοινωνία του μέσα με το έξω. Η πολυπλοκότητα αυτή συνάδει επί της ουσίας με την εξ ορισμού «ανοιχτή προς το πολλαπλό, αμφίβολο, την ετερότητα», κατά τον Κοτιώνη Ζ., έννοια της βιβλιοθήκης. Όπως επίσης και η ίδια η κατάκτηση της γνώσης «ως διαδικασία έχει μια έντονα χωρική, μια διάσταση καθαρά αρχιτεκτονική» (Κοτιώνης 2003: 11-13).

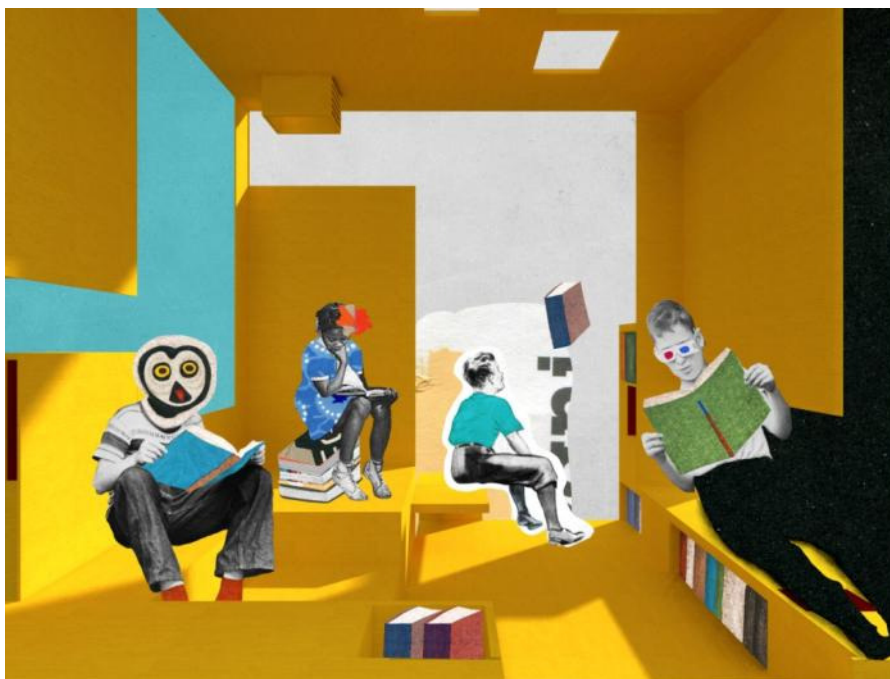
Εικόνα 2

Η κατάργηση της μονολειτουργικότητας και τα διαφορετικά χωρικά σενάρια που πηγάζουν από την ευελιξία του, είναι η βάση της λειτουργίας του Βιβλιοκύβου. Ο εξοπλισμός του χώρου είναι μεν στατικός αλλά δίνει πολλαπλές δυνατότητες χρήσης και ποικιλία οπτικών ερεθισμάτων. Η ευελιξία του δηλαδή δεν σχετίζεται με πιθανές

⁹ Πλήθος ερευνητών από διαφορετικά πεδία έχει ασχοληθεί με τη σχέση παιδιού και χώρου. Ας αναφέρουμε τον Piaget που υποστήριξε ότι τα παιδιά κατακτούν τη γνώση και τις εμπειρίες, μέσα από τα στοιχεία του περιβάλλοντος (Piaget και Inhelder 1967).

¹⁰ Για περισσότερες πληροφορίες: Κουτσουβάνου Ε. (2012).

τροποποιήσεις του ίδιου του χώρου ως προς τη μορφή ή τον εξοπλισμό του. Σχετίζεται με τους τρόπους χρήσης του από τα παιδιά, τα οποία προτρέπονται σε ανάπτυξη πολλαπλών δραστηριοτήτων που έχουν να κάνουν με την εξερεύνηση και διαφορετικούς τρόπους τοποθέτησης του σώματος. Η σχέση του σώματος με τον χώρο απελευθερώνεται. Τα παιδιά μπορούν να επιλέγουν τις στάσεις που τους βολεύει για να απολαύσουν περισσότερο την ανάγνωση. Μπορούν να ξαπλώνουν ανάσκελα ή μπρούμυτα, να βάζουν τα πόδια ψηλά, να σκαρφαλώνουν. Να κάθονται ατομικά ή με παρέα. Στην πράξη, η χρήση του χώρου μπορεί να παρεκκλίνει από τις αρχικές προθέσεις – άλλες φορές ενδυναμώνοντας και άλλες αποδυναμώνοντας κάποια χαρακτηριστικά και δυνατότητες που εμπεριέχονται στη σχεδιαστική πρόταση. Όμως, το ζητούμενο είναι η κατασκευή νέων τρόπων κατοίκησης του χώρου με την έννοια της νέας σωματικής εμπειρίας. Μέσω της σωματικής διάδρασης με το χωρικό περιβάλλον του Βιβλιοκύβου, δομείται μια πραγματικότητα ελευθερίας. Απαλλάσσονται έτσι «από εξωτερικές συνθήκες καταναγκασμού, οι οποίες κουράζουν το σώμα του και αποσπών την προσοχή, επειδή επιβάλλουν στο παιδί να καταναλώνει δυνάμεις για να υποχρεώνει το σώμα του σε συγκεκριμένες θέσεις και στάσεις».¹¹ Εντέλει η ελευθερία και η ευελιξία στη χρήση του χώρου είναι συνθήκες ικανές να οδηγήσουν σε αυτοπειθαρχία των παιδιών και αυτορρύθμιση των μεταξύ τους σχέσεων. Από τη στιγμή που η ευχαρίστηση αναδεικνύεται σε μέγιστη παράμετρο στη σύνδεση με το σχολείο, είναι φυσικό επακόλουθο να βοηθήσει στην αποσυμπύκνωση της έντασης που πηγάζει από την ανελαστικότητα της επιβαλλόμενης πειθαρχίας της εκπαίδευσης.

Εικόνα 3

Ο «Βιβλιοκύβος», είναι ένας χώρος συνεύρεσης, τόσο με τα βιβλία, όσο και ανθρώπων μεταξύ τους. Η αλληλεπίδραση αυτή σύμφωνα με τον Vygotsky (1978) έχει μεγάλη σημασία. Τα παιδιά φτάνουν στη γνώση ιδανικά μέσω του συσχετισμού με τους συνομηλίκους τους, τους ενήλικους και το περιβάλλον μέσα στο οποίο ζουν. Είναι ένας

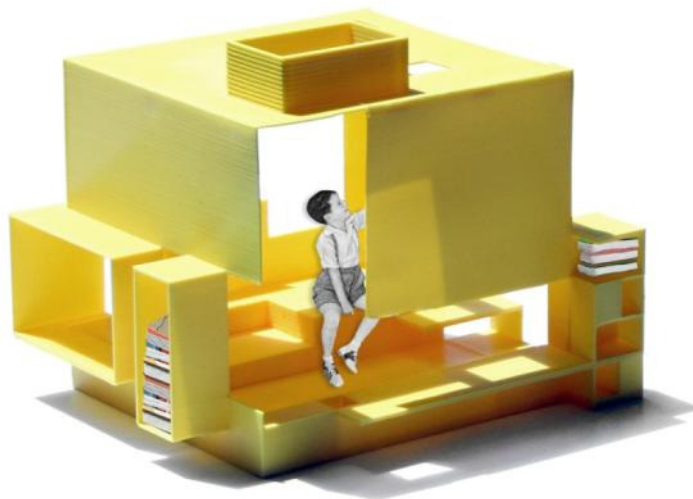
¹¹ Σύμφωνα με τον Γερμανό Δ. (2010: 21-54) που μίλησε για αντίστοιχη χωρική εμπειρία στους στόχους του για ανασχεδιασμό των σχολικών τάξεων.

ιδιαίτερα δημιουργικός τρόπος άμβλυνσης των διαφορών που οφείλονται στο κοινωνικο-πολιτιστικό φορτίο που προϋπάρχει σε κάθε μαθητή με την είσοδό του στο σχολείο. Όλα τα παιδιά, ανεξάρτητα από τη διαφορετικότητά τους, μπορούν να βρουν τη θέση τους σ' αυτόν τον τόπο ελευθερίας.

Η ικανότητα του Βιβλιοκύβου να επιτρέπει την πολυσημία, να αντιστέκεται στις προγραμματισμένες συμπεριφορές, να αποτελεί τόπο κατά βούληση επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης, του αποδίδει μια ταυτότητα παιχνιδιού. Με άλλα λόγια στον Βιβλιοκύβο, το παιδί, ανακαλύπτει τη σχέση του με το βιβλίο μέσα από το παιχνίδι. Η διάσταση του παιχνιδιού, είναι ιδιαίτερα σημαντική ως όχημα ανακάλυψης του κόσμου και δεν έρχεται σε αντίθεση με την άσκηση των διανοητικών ικανοτήτων, αλλά δρα κατά τον Malaguzzi (Κατσαβουνίδου 2012) συμπληρωματικά ως προς αυτές. Ίσως το ίδιο το παιχνίδι να δημιουργεί τις προϋποθέσεις της δημιουργικής σκέψης. Και το παιχνίδι κατά τον J. Huizinga «γίνεται δυνατό, νοητό και κατανοητό μόνο όταν μια εισροή πνεύματος διακόπτει τον απόλυτο ντετερμινισμό του κόσμου» (Χουίζινγκα 1989: 14-15). Ως εισροή πνεύματος που διακόπτει τη ροή των πραγμάτων, μπορούμε να ονομάσουμε την παραγωγή διαφορετικών χωρικών αφηγήσεων, που δεν μπορούν να προβλεφθούν, ούτε να προγραμματιστούν, κάτι που διασπάει τα αρχικά όρια της σκέψης των παιδιών. Η διαφορετική και αναπάντεχη χωρική εμπειρία, παρακινεί τα παιδιά να ασχοληθούν με τον χώρο και αυτό διεγείρει την φυσική τους περιέργεια για το τι είναι η αρχιτεκτονική και πώς μπορεί να μεταμορφώσει την ποιότητα της ζωής και των δραστηριοτήτων μας.

Τα ανοίγματα

Ο «Βιβλιοκύβος», δεν αποτελεί έναν αυτοτελή εσωτερικό χώρο. Δημιουργεί χώρο και περιμετρικά του, ισάξιο σε χρήση και λειτουργία. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της ογκοπλασίας που ενοποιεί το μέσα με το έξω και αυτό καθίσταται δυνατό, λόγω των μεγάλων συνεχόμενων ως μονοκοντυλιά ανοιγμάτων του, που διατρέχουν όλες τις επιφάνειές του και ρίχνουν περιμετρικά άπλετο φυσικό φως. Ταυτόχρονα, τα ανοίγματα λει-τουργούν ως σύστημα πολλαπλών εισόδων από όπου τα παιδιά μπορούν να τρυπώνουν στο εσωτερικό του και σημεία για να κάθονται ή να ξαπλώνεις, προ-σφέροντας άμεση και συνεχή επαφή με το περιβάλλον του σχολείου.

Εικόνα 4

Η κατασκευή

Το υλικό κατασκευής είναι κόντρα πλακέ θαλάσσης. Οι λόγοι είναι η φιλικότητα και ο ζεστός και οικείος χαρακτήρας του ξύλου. Η μεγάλη αντοχή του κόντρα πλακέ θαλάσσης και οι πολύ μικρές συστολές και διαστολές από την διαφορά θερμοκρασίας περιβάλλοντος, το καθιστούν ικανό να φέρει ίδια βάρη για να αντιμετωπίσει τις στατικές ανάγκες της κατασκευής.

Το κατασκευαστικό σύστημα έχει και αυτό μια παιγνιώδη μορφή. Συναρμολογείται και αποσυναρμολογείται μέσα σε λίγες ώρες. Οι διαφόρων μεγεθών ξύλινες επιφάνειες στις κάθετες ακμές του κύβου συναρμολογούνται με «χτένια» δίνοντας την εικόνα ενός παζλ. Κατά τον ίδιο τρόπο, τα ειδικά τεμάχια μεταλλικών συνδέσμων των ξύλινων στοιχείων δεν αντιμετωπίζονται απλά ως ένα σύστημα που ικανοποιεί κατασκευαστικές απαιτήσεις, αλλά ως ένα πολύχρωμο παιχνίδι διαφορετικών συνδεσμολογικών δυνατοτήτων.

Ο χώρος τοποθέτησης στο σχολείο

Η επιλογή του σημείου τοποθέτησης του Βιβλιοκύβου στο χώρο του σχολείου, βασίζεται σε ποιοτικά κριτήρια και δεν υπάρχει εκ των προτέρων καθορισμένη βαρύτητα για κάθε παράγοντα που επηρεάζει την επιλογή. Θα μπορούσε να είναι οποιοσδήποτε στεγασμένος κομβικός χώρος, με εύκολη πρόσβαση και φυσικό φωτισμό.¹² Είναι δε ιδιαίτερα σημαντικό κριτήριο για την επίτευξη της μέγιστης επισκεψιμότητας από τα παιδιά και δεν αναπληρώνεται εύκολα από την ίδια την ποιότητα και τη λειτουργία του χώρου.

Η εκπαιδευτική αναδιάρθρωση

Το νέο εμπλουτισμένο χωρικό πρότυπο του Βιβλιοκύβου, συνδέεται με την ανάγκη αναδιατύπωσης των στόχων σχεδιασμού σχολικών χώρων. Οι αλλαγές στις χωρικές μορφές σχετίζονται στη συνέχεια με την εισαγωγή νέου παραδείγματος στην εκπαιδευτική διαδικασία, με τελικό στόχο, ο μαθητής να κρίνεται βάσει της ανάπτυξης των δικών του δυνατοτήτων και όχι βάσει της ομογενοποίησής του με ένα στείο περιβάλλον.¹³

Για τα ελληνικά δεδομένα, ο «Βιβλιοκύβος» είναι μια απομάκρυνση τόσο από την λειτουργία του σχολείου, όσο και από τη λειτουργία της βιβλιοθήκης που είναι συνδεδεμένη με συγκεκριμένους τύπους συμπεριφοράς. Έρχεται κόντρα στα στερεότυπα για το πώς θα έπρεπε να είναι ένας χώρος που εντάσσεται στο εκπαιδευτικό σύστημα. Προσφέρει, θα λέγαμε, μια ευκαιρία για «αυθόρμητη αυτοανάπτυξη» κατά τη Μ. Montessori.¹⁴ Όχι ως μια μονοσήμαντη μορφολογική ενότητα, αλλά ως πηγή ερεθισμάτων για την καλλιέργεια και ανάπτυξη των δυνατοτήτων που έχουν τα παιδιά στη σχέση τους με τον χώρο. Συντελεί στην αύξηση του αριθμού των παιδιών που

¹² Από την άλλη πλευρά, η επιλογή ενός πολύ κεντρικού σημείου που λειτουργεί ως συμβολική «καρδιά» του σχολείου, πιθανόν να είναι φορτισμένος με νοήματα και σημασίες και να δημιουργούσε στους μαθητές μία αίσθηση υπαγόρευσης και ελέγχου.

¹³ Σε μια τέτοια ροή αλυσιδωτής διαδικασίας, η εξέλιξη των χωρικών μορφών, των μορφών αλληλεπίδρασης των παιδιών και των εκπαιδευτικών προτύπων, θα μπορούσαν να είναι παράγοντες εξέλιξης ακόμα και των κοινωνικών δομών.

¹⁴ Για περισσότερες πληροφορίες: Κουτσουβάνου Ε. (2012).

σχετίζονται με τη βιβλιοθήκη, βοηθώντας τα παράλληλα να διαμορφώσουν αναγνωστική συμπεριφορά, βασισμένη στα ατομικά τους κριτήρια.

Εικόνα 5

Τα παιδιά ψηλαφούν την έννοια του χώρου, συνδυασμένη με την έννοια του παιχνιδιού, της χαράς, της ελευθερίας, της αυτενέργειας. Αναδύονται δηλαδή νέες αξίες και πρότυπα, νέος τύπος πρόσβασης στη γνώση, νέοι τρόποι συσχετισμού με τον χώρο και με τους συνομηλίκους.

Σε επίπεδο πόλης, ο «Βιβλιοκύβος» είναι ένα παράδειγμα του πώς η εκπαιδευτική αλλαγή δεν χρειάζεται να απαντάται ξεχωριστά σε κάθε σχολείο, αλλά σε ένα ευρύτερο φάσμα σύνδεσης σημείων μεταξύ τους, ως κομβικά σημεία σε έναν χάρτη, ή ως τελετουργία της πόλης. Οι διαδρομές του βιβλιοκύβου που θα είναι διαθέσιμες στα παιδιά για παρατήρηση, δημιουργούν την επίγνωση ότι είναι κοινωνοί μιας δράσης που αφορά τον τόπο στο σύνολό του, τα βοηθάει να αισθάνονται τμήμα του. Τα βιβλία που κρατάνε στα χέρια τους τα κρατούσαν και άλλοι πριν από αυτά, άλλα μέλη της ίδιας κοινότητας. Έχουμε λοιπόν ένα εναλλακτικό σημείο τομής της πόλης με τους χώρους εκπαίδευσης ως ολότητα.

Συνοψίζοντας

Ο «Βιβλιοκύβος» δεν αποτελεί μια νέα μορφή σχολικής βιβλιοθήκης ούτε μια καινούργια πρόταση κινητής βιβλιοθήκης αλλά μία νέα εκπαιδευτική συνθήκη στην

κλίμακα του παιδιού. Η ύπαρξή του δημιουργεί μια γέφυρα ανάμεσα στην υπάρχουσα παρωχημένη οργάνωση και σε μια μελλοντική ιδεατή κατάσταση πλήρους εξοπλισμού όλων των σχολείων με χώρους βιβλιοθηκών. Χώρους που θα ικανοποιούν το σύνολο των πραγματικών εκπαιδευτικών, χωρικών και ψυχοκοινωνικών αναγκών των παιδιών, ώστε να υπερβαίνουν τα στενά όρια των καθαρά «σχολικοποιημένων» βιβλιοθηκών που κυρίως ενισχύουν τους στόχους του αναλυτικού προγράμματος.

Είναι ένας συντελεστής στη σύλληψη και στην επεξεργασία κρίσιμων ερωτημάτων για τη σύγχρονη εκπαίδευση στην Ελλάδα. Έρχεται να δράσει όχι μόνο ως εργαλείο ενίσχυσης της παραδοσιακής διεξαγωγής των μαθημάτων, αλλά και ως αφορμή ενεργοποίησης μεταρρυθμιστικών διαδικασιών σε ότι αφορά το σύνολο του σχολικού περιβάλλοντος. Ανατρέπει τα χαρακτηριστικά που συνδέουν την θεσμοθετημένη από τα τέλη του περασμένου αιώνα αρχιτεκτονική των σχολείων και σχολικών χώρων και το ψυχοκοινωνικό πλέγμα που τη συνοδεύει. Καταργεί τα στερεότυπα της οργάνωσης και χρήσης του χώρου μιας συμβατικής σχολικής ζωής και όλα αυτά, χρησιμοποιώντας ένα κατά τα άλλα στερεοτυπικό σχήμα ως βάση. Είναι με άλλα λόγια μια πρακτική εφαρμογή της ανάγκης ύπαρξης χωρικών ερεθισμάτων στην κλίμακα του παιδιού, σε ώσμωση με μια νέα συνθήκη εκπαίδευσης. Συνθήκη που προσφέρει μια ευκαιρία

εμπειρίας του χώρου και απόλαυσης ατομικής ή συλλογικής, με αφορμή την ανάγνωση, η οποία τοποθετείται σε αντίστοιχη προτεραιότητα με την έννοια του χώρου.

Είναι μια μετατόπιση από ένα εσωστρεφές δασκαλοκεντρικό, προς ένα μαθητοκεντρικό σχολείο, με συμμετρική σχέση ανάμεσα σε δάσκαλο και μαθητή, με περισσότερες δυνατότητες αλληλεπίδρασης και επικοινωνίας. Οι δραστηριότητες στην οικεία προς τα παιδιά ατμόσφαιρα του Βιβλιοκύβου που στηρίζονται στην επιλογή ανάμεσα σε συνεργατικές σχέσεις ή ατομικές μορφές μάθησης, μπορούν να συμβάλλουν στην ολιστική ανάπτυξη των παιδιών. Το κάθε ένα από αυτά, ξεχωριστά ή και ως ομάδα, θα μπορεί να βρει το δικό του χώρο και τρόπο έκφρασης μέσα σ' αυτήν.

Είναι ένα τρισδιάστατο παιχνίδι που με βάση τη δόμηση μιας σχέσης με το βιβλίο, λειτουργεί ως βιωματικό μέσο επαφής με τις δυνατότητες της αρχιτεκτονικής. Ένας χώρος που αφήνει «περιθώρια» για παιχνίδι και ενοποιεί σε μια ενιαία συνθήκη μυαλό, σώμα και συναίσθημα, δίνοντας έμφαση στο σώμα,

Εικόνα 6

τις αναλογίες του, τις κινήσεις του και στη σχέση του με τον χώρο.

Μέσα από τις διαδρομές του βιβλιοκύβου που θέλουμε να δημιουργήσουμε για τα δημοτικά σχολεία της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης και της υπόλοιπης Ελλάδας,

ευελπιστούμε ότι τα παιδιά θα ασκηθούν στο να επενδύουν την ώρα ανάγνωσης βιβλίων με θετικό πρόσημο. Παράλληλα, γίνεται ένα ακόμα σημαντικό βήμα στην επανατοποθέτηση της αρχιτεκτονικής ως προς τον ρόλο της στην κάλυψη κοινωνικών αναγκών, βοηθώντας να αλλάξει στη συνέχεια ή παράλληλα και ο βαθμός θετικής εμπλοκής των πολιτών στη διαχείριση του κτισμένου περιβάλλοντος.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Schunk, D. (2010). *Θεωρίες μάθησης. Μια εκπαιδευτική προσέγγιση*. Μτφρ. Ε. Εκκεκάκη. Επιμ. Γ. Κουλαουζίδης. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Αναστασάκης, Μ. (2003). *Ανασχεδιάζοντας τη βιβλιοθήκη στο σχολείο. Μια πρόταση για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Γερμανός, Δ. (1998). *Χώρος και διαδικασίες αγωγής. Η παιδαγωγική ποιότητα του χώρου*. Επιμ. σειράς Χ. Φράγκος. Αθήνα: Gutenberg.
- Γερμανός, Δ. (2002). *Οι τοίχοι της γνώσης. Σχολικός χώρος και εκπαίδευση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Γερμανός, Δ. (2006). Ο σχολικός χώρος ως παράγοντας ευημερίας του παιδιού στο σχολικό περιβάλλον. Πρακτικά ΙΣΤ' Παγκύπριου Συνεδρίου με διεθνή συμμετοχή, Ασφάλεια, Υγεία και Ευημερία του Παιδιού στο Σχολικό Περιβάλλον, Λευκωσία 12 Μαΐου 2006. Λευκωσία: ΕΕ Διευθυντών Σχολείων ΔΕ.
- Γερμανός, Δ. και Κανατσούλη, Μ. (επιμ.) (2010). ΤΕΠΑΕ 09, Πρακτικά επιστημονικών εκδηλώσεων του ΤΕΠΑΕ ΑΠΘ, 2007-09, σ. 21-54. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ/University Studio Press.
- Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ. (επιμ.) (2008). *Κινητές βιβλιοθήκες, Η γνώση ταξιδεύει*. [Ηλεκτρονικό]. Διαθέσιμο στο: <http://www.epeaek.gr/epeaek/sitecontent/KINHOTES%20LOW.pdf>. (Ανακτήθηκε: 29/6/2017).
- Κατσαβουνίδου, Γ. (2012). *Το παιδί, η πόλη, το παιχνίδι. Μια πολυφωνική βιογραφία*. Διδακτορική Διατριβή. Βόλος: Τμήμα Αρχιτεκτόνων Πολυτεχνικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.
- Κονδύλη, Μ. και Στελλάκης, Ν. (2006). Πρακτικές γραμματισμού στην προδημοτική εκπαίδευση: ένα πρόγραμμα, δύο προσεγγίσεις. Στο Π. Παπούλια-Τζελέπη, Α. Φτερνιάτη και Κ. Θηβαίος (επιμ.), *Έρευνα και πρακτική του γραμματισμού στην ελληνική κοινωνία*, σ. 159-180. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κοτιώνης, Ζ. (2003). Ένα ανοιχτό ερώτημα ανάμεσα στην εκπαίδευση και την αρχιτεκτονική. Στο Μ. Αναστασάκης, *Ανασχεδιάζοντας τη βιβλιοθήκη στο σχολείο. Μια πρόταση για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση*, σ. 9-13. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Κουτσουβάνου, Ε. (2012). *Η μέθοδος Montessori και η προσχολική εκπαίδευση*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Ντολιοπούλου, Ε. (2000). *Σύγχρονα προγράμματα για παιδιά προσχολικής ηλικίας*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Παπαδοπούλου, Κ. (2009). *Η Ζώνη Εγγύτερης Ανάπτυξης στη Θεωρία του L.S. Vygotsky*. Αθήνα: Gutenberg.
- Τσουκαλά, Κ. (1998). *Τάσεις στη σχολική αρχιτεκτονική*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Τσουκαλά, Κ. (2006). *Παιδική Αστική Εντοπία: Αρχιτεκτονικές και Νοητικές Αναπαραστάσεις του Χώρου*. Αθήνα: Τυπωθήτω.

Χουίζινγκα, Γ. (1989). *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι (Homo Ludens)*. Μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος και Σ. Ροζάνης. Αθήνα: Γνώση.

Ξενογλώσση

- Cadwell, Louise B. (2002). *Bringing Learning to Life: A Reggio Approach to Early Childhood Education*. New York: Teachers College Press.
- Caillois, R. (2001). *Man, Play and Games*. Champaign, IL: University of Illinois Press.
- Dudek, M. (2005). *Children's Spaces*. Oxford & Burlington, MA: Architectural Press.
- Gleeson, B. και Neil, S. (2006). *Creating Child friendly Cities; Reinstating Kids in the City*. London και New York: Routledge.
- Kopela, K. (2002). Children's Environments. Στο B. R. Bechtel και A. Churchman, *Handbook of Environmental Psychology*, σ. 363-373. New York: John Wiley and Sons.
- Malaguzzi, L. (1998). History, ideas and basic philosophy: An interview with Lella Gandini. Στο C. Edwards, L. Gandini, και G. Forman (επιμ.), *The hundred languages of children: The Reggio Emilia approach-advanced reflections* (second edition), σ. 49-97. Greenwich, CT: Ablex.
- Mc Gee, L. M. και Morrow, L. M. (2005). *Teaching Literacy in Kindergarten*. New York: The Guilford Press.
- Moore, R. (1986). *Childhood's Domain: Play and Place in Child Development*. London: Croom Helm.
- Morrow, L. M. και Rand, M. K. (1991). Promoting literacy during play by designing early childhood classroom environments. Στο *The Reading Teacher* 44 (6): 396-402. New Jersey: Wiley-Blackwell
- Piaget, J. και Inhelder, B. (1967). *The Child's Conception of Space*. N.Y: Norton Library.
- Vygotsky, L. (1978). Interaction Between Learning and Development. Στο M. Gauvain, και M. Cole (επιμ.), *Readings on the Development of Children*, σ. 34-40. New York: Scientific American Books.
- Ward, C. (1990). *The Child in the City*. London: Bedford Square Press.

Πηγές Εικόνων

Εικόνες 1-6: Προσωπικό αρχείο Θ. Φώτου και Ν. Μπαζαίου.